

ДОСТОН ҚАҲРАМОНИ – ҚАДРИЯТЛАР «ҚАЛҚОН»И

*Мунисжон Ҳакимов,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти илмий
ходими*

Жамол Камол етти жилдлик сайланмасининг охириги жилдига киритилган достонларидан яна бири «Шайхзода» асаридир. Муаллиф бу достонини ҳам умрининг сўнгги йилларида ёзди. Достон лирик қаҳрамони муаллиф. У китобхонга озар ва ўзбек халқининг буюк фарзанди, шоир ва адабиётшунос Мақсуд Шайхзода ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг сўзлари кўшиқдек жаранг сочади. Шоирнинг ўзи достонни фахрия деб атаган. Турли ҳажмдаги ўн бир қисмдан иборат лирик достон «Ким эди у аслида бу дунёда?» деган тугун билан бошланади. Асар давомида лирик қаҳрамон бу саволга кечинма асосида жавоб беради. Кириш қисмида достоннинг рамзий мундарижасини тузиб олади:

*Озарбайжон қуёшидан
нур эди,
Инсонларга нур каби
манзур эди,
Донишмандлик бобида
машхур эди,
Шоир эди, олим эди
Шайхзода,
Жафокаш деб маълум эди
Шайхзода.¹*

«Озарбайжон қуёшидан нур» – Шайхзоданинг Озарбайжонлик эканлигининг шоирона ифодаси. «Инсонларга нур каби манзур»лиги эса унинг инсонийлик фазилатига ишора. Шунингдек, у донишманд, жафокаш олим ва шоир. Достоннинг кейинги қисмларида Шайхзодага тегиш мана шу инсоний ва ижодий қирралар ҳақида сўз боради.

¹ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 127.

Достоннинг тарихий замони қама-қама, сургун қилиш авж олган давр билан бошланади. Яъни ҳурликни, эркини истаган шоир «1927 йилнинг июнь- июль ойларида советларга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб боришда айбланиб ... қамокқа олинади», Доғистонда бўлган суд уни қурилиш ишларига сургун қилган эди ва «Махсус кенгаш Шайхзода ишини қайта кўриб, уни Тошкентга 3 йилга сургун қилиш ҳақида ҳукм чиқаради»,² – дейди академик Н. Каримов ўша кунлар ҳақида фикр юритиб. Вазиятнинг шоирона иифодаси қуйидагича:

*Ўз юртидан Доғистон
овлоғига,
Ундан ўзбек қардоши
тупроғига,
Ундан Сибир, Сибирдан
нарёғига,
Сургун бўлиб, қувғин бўлиб,
ҳоли забун, жигари хун,
афтода,
Маҳкум эди, мазлум эди
Шайхзода.³*

Банддаги сўзлар тизмасидан кўриш мумкинки, шоир маънодан ташқари шаклда ҳам моҳир. Беш мисрали банднинг а-а-а-б-б тарзида қофияланиши мухаммасга хос оҳангни юзага келтирган. Биринчи уч мисрадаги «овлоғига», «тупроғига», «нарёғига» сўзлари *мутлақ қофия*ни ҳосил қилган. Яъни равий «ғ» товуши бўлиб, ундан сўнг қофиянинг *мажро* (и), *васл* (г) ва *хуруж* (а) каби унсурлари қўлланган. Қофия «равийдан сўнг давом этса мутлақ қофия деб аталади»⁴. Тўртинчи ва бешинчи мисралар ҳам ўзаро қофиядош (б-б). Бунда «афтода», «Шайхзода» сўзларида охирги «а» товуши (равий) билан «о» чўзиқ

² Каримов Н. Поклик ва улуғлик тимсоли. Китобда: Икки халкнинг ўғли Мақсуд Шайхзода. – Боку: Илм ва таҳсил, 2019. 180.

³ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 127.

⁴ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малохати. – Т.: Шарқ. 1999. – Б. 197.

унлиси (ридфи аслий) орасида «д» ундоши (*ридфи зойид*) нинг қўлланиши орақали *ридфи зойидли қофия* яратилган.⁵

Қолаверса, охирги икки мисрада қофия яратиш билан боғлиқ бўлган *мусажжаъ* санъатини ҳам шоир маҳорат билан қўллаган. «Мусажжаъ шеърларда, – дейди атоқли адабиётшунос А.Ҳожиаҳмедов, – байтлардаги мисралар тўрт бўлакка бўлиниб олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳангдош сўз билан тугалланади».⁶ Бироқ Жамол Камол байт (2 мисра)да эмас, ҳар бир мисранинг ўзида усталик билан ички қофия (мусажжаъ)ни қўллаган, ҳатто тўртинчи мисрада мусажжаъ қофия сонини, мустаҳзоднинг орттирилган мисраси каби қўллаб, тўрттага етказган. Яъни тўртинчи мисрада «сургун», «қувғин», «забун», «хун» сўзлари, бешинчи мисрада эса «махқум», «мазлум» сўзлари асосий қофиядан ташқари ана шундай ички қофияни юзага келтирган. Бандда қофияларни ўрни билан ҳар хил усулларда қўллаш руҳий ҳолатни янада аниқроқ англашга олиб келган.

Лирик дoston кейинги воқеалар ривожиди, яъни кейинги учинчи, тўртинчи қисмларда, Шайхзоданинг сургундаги азобларидан сўз юритилади. Муаллиф бунда ҳам шоирона маҳоратини ишга солиб Шайхзода азобларини:

... Азобларга нишон бўлди

Шайхзода,

Ҳамма яхши, ёмон бўлди

Шайхзода...

... Зулм кўриб, ўлим кўриб

зиёда,

ҳуқуқлардан маҳрум эди

Шайхзода...⁷

⁵ Қаранг: Ўша китоб. – Б. 200 – 202.

⁶ Ўша китоб. – Б. 226.

⁷ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 128.

каби сатрлар билан китобхонга қисқа ракурсларда тасвирлаб ўтади. Қийноқларнинг фактлари билан танишган академик Н.Каримов 50 йиллар қатағони ҳақида «... Шайхзода совет ёзувчиси деган «шарафли унвон»га доғ туширган ижодкор сифатида дастлаб Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқарилган. Сўнгра қамоққа олиниб, уни яхши билган, унинг инсоний фазилятлари ва ижодий ютуқларидан баҳраманд бўлган кимсалар олдиға ғажиш учун ташланган»⁸, – дея қайд этади.

Китобхонда савол туғилади: Шайхзоданинг айби нима? Қайси гуноҳи учун уни «ғажиш»ди? Достоннинг бешинчи қисмида лирик қаҳрамон ана шу «гуноҳ»ларни айтиб ўтади. Ватанни севгани, миллатини кўздаги ёши, дилдаги оҳи ўлароқ шеърға солгани, истиклол учун курашганлиги унинг «гуноҳ»и эди:

Шунинг учун «айбдор» бўлди

Шайхзода,

Қатагонга дучор бўлди

Шайхзода...⁹

Ватанини, миллатини чин дилдан севганларға ҳеч замонда осон бўлмаган. Садоқатли фарзандлар эса қаршилик ва азобларға қарамай танлаган йўлидасобит одимлайверишган.

Енгилмади, енга олди

Шайхзода,

Шайхзода бўлиб қолди

Шайхзода!¹⁰

Лирик қаҳрамон наздида Шайхзоданинг Шайхзода бўлиб қолиши ўзлигидан кечмаганлиги, жоннинг роҳатини деб диёнатни сотмаганлиги, самимийлик ва соф виждон билан сотқинлар устидан ғалаба қозонганлигидир. Достонда контрастнинг қаҳрамон ҳаёт йўли мисолида берилиши китобхон кўз ўнгида воқеликни равшанроқ гавдалантирган.

⁸ Каримов Н. Ўша мақола. Ўша китоб. – Б. 185.

⁹ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 129.

¹⁰ Ўша жойда.

Шайхзода тасвири берилган ўринларда муаллиф қаҳрамонни романтик дostonларга хос бўртма ифодаларда кўрсатади:

*Вужудида арслондек
гайрати,
Сиймосида жасорату
журъати,
Гуриллаган овозида
шижоат,
Юзларида, кўзларида
назокат,
Қадам босса, қадами
шошқин эди,
Тафаккури тўлқину
тошқин эди¹¹*

Тасвирдаги бундай қабариклик лирикага хос хусусият. Қолаверса, Жамол Камолнинг Шайхзода шахси ва ижодига чексиз меҳри натижаси. Мана у шеърятга кириб келишини қандай хотирлайди:

«Мактабда аввал Бобур рубойларини ёд олдим, кейин Навоийғазалларини. Ҳамид Олимжон севимли шоирим эди. Кейин Уйғунни, Ғафур Ғуломни танидим, сўнг Ойбек, Шайхзода ва Миртемирни. Уларнинг шеърларини севиб ўқидим, ёд олдим. Беихтиёр ўзим ҳам шеърлар ёзабошладим».¹²

Аёнлашадики, Шайхзода Жамол Камолнинг суйган, уни иждога илҳомлантирган устозларидан. Бу вазиятда муаллиф Шайхзода образини муболағасиз тасвирлаши қийин эди, албатта.

Шайхзода иждокор сифатида, ўнлаб тўпламлардан ташқари, «Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек» каби шоҳ асарлар яратди, жаҳон адабиётининг

¹¹ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 130.

¹² Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. IV жилд. – Т.: Янги аср авлоди. 2018. – Б. 58.

сара асарларини таржима қилди. Навоий лирикаси юзасидан тадқиқотлар олиб борди, талабаларга дарс берди. Хуллас,

Изланишига тимсол эди

Шайхзода,

Ибрат эди, мисол эди

Шайхзода...¹³

Олдинги қисмлар беш, саккиз мисрадан ташкил топган бўлса, дostonнинг мазкур қисми ўн олти мисрадан иборат. Яъни муаллиф Шайхзоданинг ижодий фаолиятига нисбатан кенгроқ тўхталган ва дoston қисмлари ҳажмига қатъий талаб қўймаган.

Муаллиф Шайхзоданинг шеърятга муҳаббатини янада кўтарингки оҳангда таърифлайди:

Шеър – қуёши, адабиёт –

дунёси,

Навоийнинг санъатлари

шайдоси,

Рубоийлар, газалларни

севарди,

Ташибих деган гўзалларни

севарди,

Яъни Жамол Камолга кўра адабиёт турли соҳалари билан Шайхзода дунёсини ташкил этганда шеър у борлиқда энг олийси – қуёшдир.

Дostonнинг тўққизинчи қисмида муаллиф лирик чекиниш қўллайди. 1962 йилнинг кузида ёш шоирларнинг Дўрмон ижод семинарига Жамол Камол ҳам келади. Ўшанда у 24 ёшда эди. Шайхзода унинг қаерданлигини сўраганида ёш йигит «Бухородан», – деб жавоб беради. Устоз буюк деб билган шаҳар номини чала айтмасликни, Бухоройи шариф деб айтишни, шеърят байроғини баланд

¹³ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 130.

тутишни насиҳат қилади. Бу лирик чекиниш орқали Шайхзода образи лирик қаҳрамонга йўл кўрсатувчи устоз сифатида намоён қилинган:

Менга хайри назар этди

Шайхзода,

Толеимдан хабар этди

Шайхзода...¹⁴

Йўл кўрсатувчи образи муаллифнинг «Файласуф» достонида ҳам қўлланган (Бу ҳақда биз аввалроқ тўхталиб ўтгандик). Хизр қиёфасида намоён бўлган йўл кўрсатувчи образи «Файласуф» достонида эпизодик қўлланган. У афсонавий-анъанавий образ. «Шайхзода»да эса бу образ асосий қаҳрамон ҳисобланиб, ҳаётӣ шахс.

Шунингдек, дostonда лирик қаҳрамон Шайхзоданинг мушоҳадакор сатрларини қўллаб шоир ижодининг қимматини янада равшанроқ тасвирларда кўрсатади.

*“Кишилар бўладики,
тиригида ўликдир,
Ўликлар бўладики,
мангуликча тирикдир...”*

*"Шаҳарлар боқийдир,
умр ўтқинчи,
Дарёлар собитдир,
сувлар кўчқинчи..."¹⁵*

Лирик қаҳрамон бундай сатрларни «маъносига тўйилмас ҳикмат», «авлодлар зехни учун заҳира» деб билади. Шайхзода қаламига мансуб сатрларнинг берилиши ҳам дostonда лирик чекиниш тарзида қўлланган. Зеро, профессор У. Норматов таъбири билан айтганда: «Дoston донишмандликни ёқтирадиган, ҳар қанча лирик чекинишларга, дадил ўй-мушоҳадаларга,

¹⁴ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 132.

¹⁵ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 132.

давринг катта гапларини айтишга, ифодалашга имкон берадиган жанр»¹⁶. Айни пайтда лирик қаҳрамон Шайхзода қаламига мансуб парчани ҳам ўз мақсади йўлига хизмат қилдирган. Яъни у Шайхзода қалбан биз билан доимо яшаши, она халқ, ватан абадий эканлигини айтмоқчи.

Муаллиф дostonда ҳатто Шайхзода ҳаётидаги деталларни ҳам қўллаган:

*Радиога қулоқ тутиб
тунларда,
Мафтун эди сирли оҳанг,
унларга.
Йироқ-яқин Шарқ созининг
садосин,
Бу дунёнинг битмас
шўру завғосин
Бир шоирдек тинглар эди
Шайхзода,
Файласуфдек англлар эди
Шайхзода.¹⁷*

Шахснинг камолга етишида, дунё билан ҳамнафас яшашда биргина китобхонликнинг ўзи камлик қилади. Лирик қаҳрамон Шайхзода шахсини яратишда шу нуқтаи назардан келиб чиқиб унинг радио орқали мусиқа тинглашини, дунёда рўй бераётган воқеалардан хабардор бўлишини айтади.

Достон кульминацияси Шайхзоданинг икки хонали «тор хужра»да яшаб, «Сакинахон ёри йиғлаб сиқта»ши билан уч хонали уйга тобутда олиб кирилишидир. Ҳолатга лирик қаҳрамоннинг муносабати кулминация драматизмини яна оширган:

*Эвоҳ, дейман, қадр ила
киймат қани?
Қадрсизлик саволи*

¹⁶ Норматов У. Достон ва замон // Шарқ юлдузи. 1987. №10. – Б. 176.

¹⁷ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 132.

қийнар мени...¹⁸

Нафақат лирик қаҳрамонни, балки ўқувчини ҳам ўйга толдирувчи бу саволга муаллиф файласуф шоирнинг тилидан жавоб беради:

Устоз дейди: қадру

қиймат эмасми,

Парвардигор илҳом

ато этгани,

Шоирлик қисматин

раво этгани?...

Демак, эрк, озодлик, ватан равнақи йўлида яшаш, бу йўлда бошга келган балоларга қарши курашишни халқнинг чин фарзанди Шайхзода ўзи учун кулфат эмас, шараф деб билган. Достон сюжетини бойитган бу сатрлар шеър ва шоирлик, умуман, адабиёт оламига кириб келаётган ёшларга ўғит ўлароқ жаранг сочган.

Таъбир жоиз бўлса, достон бошдан охир Шайхзода шахси, ижоди ҳақида яратилган қасида каби ўқилади. У китобхон қулоғида қўшиқ мисоли янграйди. Бунга Жамол Камолнинг устоз Шайхзодага чексиз муҳаббати сабаб. Шоир учун:

Асларнинг асли эди,

Шайхзода,

Низомийнинг насли эди

Шайхзода¹⁹

Достон маълум тарихий давр ва тарихий шахс билан боғлиқ воқеалардан сўзлаши билан эпиклик касб этса, воқеаларга лирик қаҳрамон орқали муаллиф «мен»и муносабат билдириши лирик усулни юзага келтирган. Яъни у ўзида ҳам лирик, ҳам эпик хусусиятларни намоён этувчи лиро-эпик асардир.

Жамол Камолнинг фахрия сифатида битилган «Шайхзода» достони китобхонни Мақсуд Шайхзода шахси ва фаолияти билан яқиндан таништирувчи

¹⁸ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 133.

¹⁹ Жамол Камол. Ўша китоб. – Б. 134.

манзумадир. Достонда Шайхзода қиёфаси халқпарвар, миллат озодлигини истовчи, ўтмишни англашга интилувчи, самимий инсон, моҳир шоир, олим, таржимон сифатида гавдалантирилган. Муаллиф шоир қиёфасини қабарик тасвирларда беради. Бунда унинг Шайхзодага бўлган эҳтироми намоён бўлган. Ўқувчи Шайхзоданинг шоирлиги, «маъносига тўйилмас», боқий сатрлари ҳақидаги ўринларни достонда мароқ билан ўқийди. Асарда шоир мутлақ қофия, ридфи зойидли қофия, мусажжаъ каби қофиянинг бир неча турларини, мустаҳзодга хос орттирилган мисрани усталик билан қўллайдики, бу қаҳрамон руҳий ҳолатини аниқроқ тасаввур этишга имкон беради.